

کارون

بزرگترین، پربافتترین و تنگنار و دریاچه‌ها

کشش پراکنده ای ایران

اهرج افشار سیستانی
سمت اول

مقدمه

خوزستان با مساحتی حدود ۶۷۰۲۸۲ کیلومتر مربع^۱ در جنوب غربی ایران بین ۳۲ درجه و ۵۸ دقیقه تا ۲۹ درجه و ۵۸ دقیقه عرض شمالی و ۵۰ درجه و ۳۹ دقیقه تا ۴۷ درجه و ۴۲ دقیقه طول شرقی از نصف‌النهار گرینویچ واقع گردیده است.^۲

خوزستان از شمال به استان لرستان، از شمال شرقی به استان اصفهان، از شمال غربی به استان ایلام، از شرق و جنوب شرقی به استانهای چهارمحال و بختیاری و کهگیلویه و بویراحمد، از غرب به کشور عراق و از جنوب به استان بوشهر و خلیج فارس محدود است.

بلندی مرکز خوزستان (اهواز) از سطح دریای آزاد ۱۲ متر^۳ و فاصله‌ی هوایی آن تا تهران ۵۵۱ کیلومتر است.^۴ شهر اهواز در زمین مسطحی در دو سوی رودخانه‌ی کارون بنا شده و راه آهن جنوب از آن می‌گذرد و در ۸۸۱ کیلومتری جنوب غربی تهران قرار دارد.^۵

مفدسی مؤلف کتاب احسن التقاسیم که در سده‌ی چهارم هجری قمری از خوزستان دیدن نموده این سرزمین را چنین توصیف می‌کند: زمین خوزستان می و گیاهانش زراست، میوه‌هایش خرما، زیتون، ترنج، انار و انگور و محصول آن دپار گندم، برنج و دیگر حبوبات و نیشکر می‌باشد. رودخانه‌هایش شگفت‌انگیز، پارچه‌هایشان دیبا و خز، پنبه بافت و ابریشمی است.^۵

۱- موقعیت، سرچشمه، شعب و مصب کارون

مترمکب آب^۶ از آن تخلیه می‌شود. بنا بر این میزان متوسط دبی سالانه‌ی آن ۲۳۰۶۵۲۰۰۰۰۰۰۰۰۰ میلیارد مترمکب است.^۷

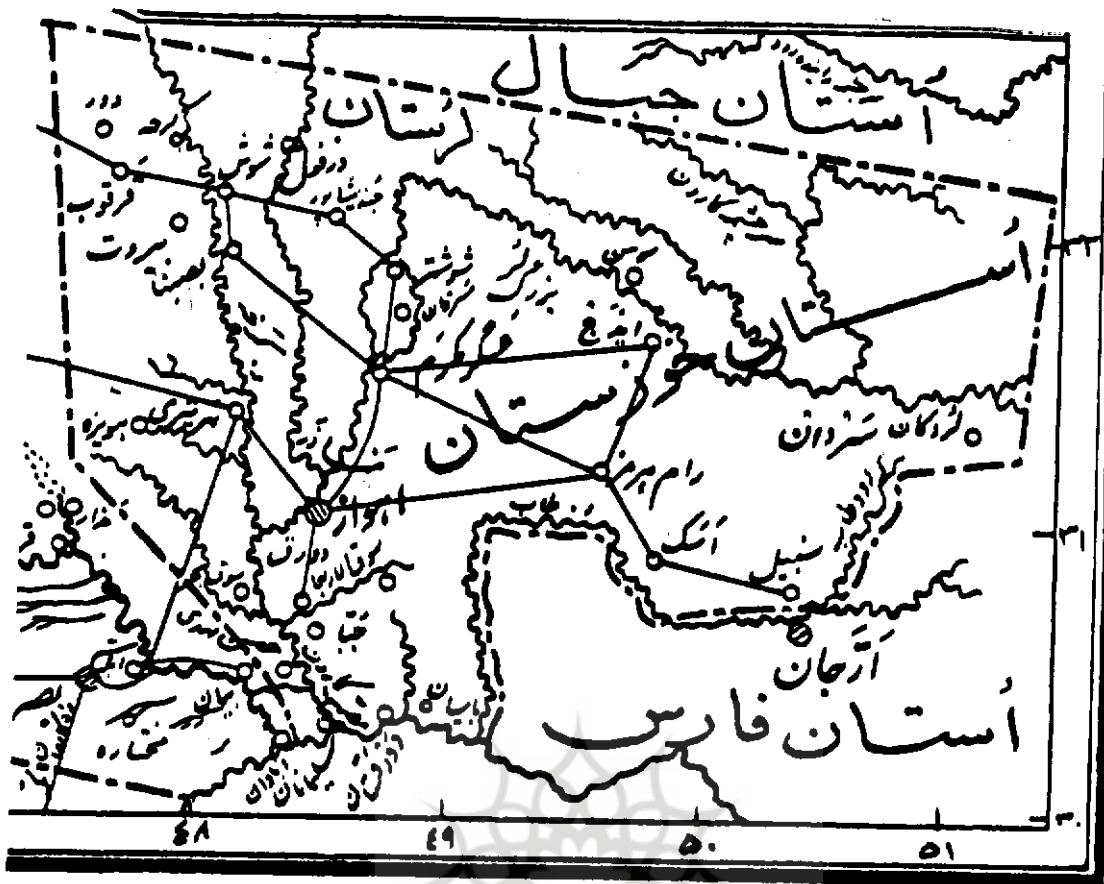
کارون ازشاخه‌های "کوهرنگ" *Kuhrang* "ارزشته‌های رودکوه از سلسله کوه‌های بلند چهارمحال و بختیاری، سرچشمه می‌گیرد.^۸

مساحت حوضه آبریز کارون ۵۷۰۱۶۰ کیلومتر مربع یعنی ۸۴/۹۵ درصد کل مساحت خوزستان، است که از آن ۱۸۰۱۳۰ کیلومتر مربع به ریزابه‌ی عمده‌اش رود در تعلق دارد. (بیشتر این ناحیه جزء سلسله‌ی زاگرس و قسمت‌هایی از آن جنگلی است^۹).

مهندس محمدعلی مخبر، پهنای کارون را از ۵۰۰ تا ۸۰۰

رود بزرگ کارون *Karun* که جلگه‌ی خوزستان از رسوبهای آن به وجود آمده است از رودهای غربی و برآب ایران به شمار می‌رود و سالانه میلیاردها مترمکب آب در آن جریان می‌یابد. طول آن ۸۹۰ کیلومتر^۶ است. از این رو بزرگترین رود ایران محسوب می‌گردد.

این رودخانه که در شمال جلگه‌ی خوزستان، رود در *dez* به آن می‌پیوندد، دارای آب فراوانی است که با هر یک از رودخانه‌های دجله و فرات قابل مقایسه می‌باشد و به‌طور متوسط در ثانیه ۷۵۰

نقشه خوزستان و موقعیت رود کارون و سرچشمه‌ی آن در سده‌ی چهارم هجری قمری. جغرافیای نظامی ایران: رزم‌آرا

الف، کوه‌رنگ

رود کوه‌رنگ که در محل به آن آب کوه‌رنگ می‌گویند، بخش علیای رود کارون می‌باشد، از دامنه‌ی جنوبی رشته‌ی کوه‌رنگ واقع در ۱۵۸ کیلومتری غرب اصفهان^{۱۴} سرچشمه گرفته و به طرز جالبی از یک تونل طبیعی بیرون می‌ریزد، و پس از طی یک و نیم کیلومتر و پیوستن به آب دیگری به نام شیخ علی‌خان، به سوی جنوب شرقی جریان یافته و به دو آب ملحق شده، نام کارون به خود می‌گیرد^{۱۵}. در این قسمت است که به آب کوه سر یا رود درکش و رکش یا بهشت‌آباد که عمق دره‌اش حدود ۶ متر است در نزدیک دوپل‌ان (= دوپل‌ها) به شاخه‌ی اصلی رود کارون که از مجموعه‌ی آن‌سراها در ارتفاعات شمال شرقی در اشکات از دهستان یازت *BAZOST* سرچشمه می‌گیرد ملحق می‌شود، از این محل به بعد پس از گذر از روستای آب سفید، جهت کارون از شمال غربی به جنوب شرقی است، پس از گذشتن از برحکان و دره سید، دره یاس و روستای معدن، در جنوب این آبادی یا سهراب دیگری به نام لردگان که از برم

متر و عمق آن را از دهانه‌ی بسمشیر تا اهواز به طور متوسط ۲ تا ۸ متر برآورد کرده است^{۱۶}.

سرتیب علی‌رزم‌آرا، مرض کارون را در نقاط مختلف در خرمشهر حدود ۱۱۰۰ متر دگر نموده و عمق آن را برای عبور کشتی‌های ۷ تا ۸ هراتنی مناسب دانسته است^{۱۱}.

لرد کرزن پهنای متوسط معمولی رودخانه‌ی کارون را در مسیر علیای آن ۵۰ تا ۱۰۰ متر برآورد کرده است^{۱۲}.

دکتر ربیع ندیمی می‌گوید: پهنای رود کارون در طول مسیر متفاوت است، از سرچشمه تا شوشتر دارای تمام صفات رودهای کوهستانی است، بدین معنی که از میان کوه‌های بلند و از تنگه‌های عمیق و بستر بریبج و خم می‌گذرد ولی در محلی که رود در به کارون متصل می‌شود پهنای کارون ۲۵۰ تا ۳۰۰ متر می‌باشد و در جنوب اهواز پهنای آن به حدود ۴۰۰ متر می‌رسد و این مرض در حوالی خرمشهر به ۳۵۰ تا ۹۰۰ متر افزایش می‌یابد^{۱۳}. رود کارون از دو ضمیمه مهم زیر تشکیل یافته است:

پل معلق بر روی رودخانه‌ی کارون ، اهواز

ب ، رود دز

رود دز که سوسندگان یونانی ، آن را " گبرئاس " نوشته‌اند و در زمان آبادی جندی شاپور به سبب نزدیک بودن به آن ، رود جندی شاپور نامیده می‌شود اکنون چون از پای دزروناش (قلعه‌ی دزفول) می‌گذرد ، به " آب دزفول " معروف است ۲۲ .

رودخانه‌ی دز که سرچشمه‌ی اصلی آن در سرسرد اراک و الیگودرز و دره‌های اشتران کوه است ، بیشتر مسیر بر پیچ و خمست از کوهستان و تنگه‌های مرتفع صعب‌العبور می‌گذرد و در بالای دزفول وارد دشت خوزستان می‌شود و در بند قیر یا وندیسگان به کارون^{۲۳} می‌ریزد . در ازای رود دز تا بند قیر حدود ۵۱۵ کیلومتر و نامهای محلی آن رود الیگودرز ، رود ماربره ، رود تیره و رودخانه‌ی سزار است ۲۴ .

بر روی رودخانه‌ی دز ساختمان سدی مخزنی به همین نام به ارتفاع ۳۵۳ متر در سال ۱۳۳۶ ش. در شمال شهر دزفول شروع شد و ساختمان این سد که بلندترین سد خاورمیانه و ششمین سد مرتفع جهان محسوب می‌شود ، در سال ۱۳۴۱ ش. پایان یافت و بهره‌برداری از آن آغاز گردید . این سد قادر است حدود ۳/۴ میلیارد متر مکعب آب را در دریاچه‌ای به وسعت ۶۳ کیلومتر مربع در پشت خود ذخیره سازد ، بدین معنی که آب لازم را برای مشروب ساختن اراضی قدیم به وسعت ۱۲۴۰۸۰۰ هکتار و آبیاری حدود ۳۵۰۰۰۰ هکتار از اراضی جدید را تأمین سازد ۲۵ .

ج ، شاخه‌های مصبی رود کارون

کارون^{۲۶} از بند قیر به راه خود در امتداد جنوب ادامه داده از وسط شهر اهواز گذشته و این شهر را به دو قسمت تقسیم می‌کند . رود کارون پس از اهواز به سوی خرمشهر ، جریان می‌یابد و شاخه‌های

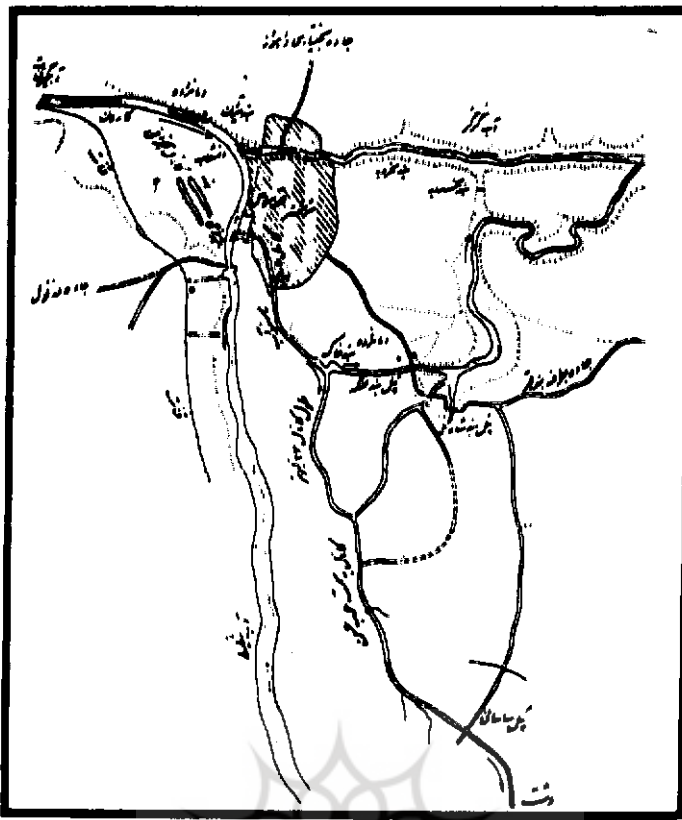
لردگان در دهستان خان میرزا سرچشمه می‌گیرد می‌پیوندد و از آن پس به سوی شرق جریان می‌یابد . کارون در سر راه خود به غرب ، رود خراسان *خراسان* را که در شرق لردگان سرچشمه دارد در پل شلیل به همراهی می‌گیرد و سپس آب‌بازفت را که از ارتفاعات زردکوه سرچشمه گرفته و در جنوب شاخه‌ی اصلی کارون و به موازات آن از شمال غربی به جنوب شرقی جریان دارد ، در بر می‌گیرد و پس از آن که در قسمت جنوب غربی و غرب استان چهارمحال و بختیاری ، یکی از مرزهای طبیعی منطقه را تشکیل می‌دهد ، راهی خوزستان می‌شود ۱۶ .

رود کارون سپس در جهت شمال غربی برخلاف مسیر اصلی ، ولی به موازات آن سیر کرده و سرانجام به سوی جنوب در تنگه‌هایی که ویرانه‌های دو بنای ساسانی مشرف بر آن است به دشت عقیلی وارد می‌شود ، سپس به وسیله‌ی تنگه دیگری به کوه فدک یا صخره شنی که تقریباً ۳۰ کیلومتر در شمال شهر شوشتر قرار دارد ، وارد جلگه‌ی خوزستان می‌شود ۱۷ . در این مسیر چند شعبه‌ی دیگر به آن می‌ریزد که آب زیادی ندارند و از آن جمله چند شورا به آب‌هایی است که با مواد نفتی آمیخته است ۱۸ .

رود کارون در ۳۰ کیلومتری شمال شهر شوشتر به دو شعبه‌ی زیر تقسیم می‌شود و این شهر را مانند جزیره‌ای در میان می‌گیرد ؛

- ۱- شعبه‌ی غربی رود کارون که بزرگتر است و به نام " آب شطیط " یا چهاردانگه معروف است و از مغرب شوشتر می‌گذرد .
- ۲- شعبه‌ی شرقی که کانالی مصنوعی می‌باشد و ظاهراً " در زمان اردشیر بابکان حفر گردیده ۱۹ ، موسوم به " آب گرگر *ābe gargar* " یا دودانگه است . دو شعبه‌ی مزبور پس از حدود ۵۰ کیلومتر مجدداً در بند قیر به هم متصل می‌گردند ۲۰ . در بند قیر ، آب دیز یا رود دز یا رود دزفول ، داخل کارون می‌شود ۲۱ .

بستر کارون در مسیر کانالهای
قدیمی و بندهای واقع در
اطراف شوشتر.

بستر کارون از سابله تا خرمشهر، ظاهراً مصومی است. در
سده چهاردهم میلادی به فرمان مصداالدوله دیلمی "سپر مقدی"
بین رودهای کارون و دجله حفر شد. در سال ۱۷۶۵ م. (= ۱۱۷۹
ه.ق.) کارون در مجرای مصومی به نام "حفار" *Hafar* "حریان"
بافت که همان مسیر کنونی است.^{۲۹}

د. مصب کارون

در بهار ۳۲۴ ق.م. که اسکندر مقدونی به شهر شوش وارد
گردید، مصب رود کارون، دهانه‌ی خورموسی کنونی بوده است.^{۳۰}
در این زمان رودخانه‌های دجله، کرخه و "پاسی نیگریس"
Pasitigris "بسی کارون" به خلیج باغلاتی بزرگی که به وسیله‌ی
هاگ ساحلی از خلیج فارس جدا شده بود وارد می‌شدند. از رسوب
گل و لای کارون و اروندرود دلتایی تشکیل می‌شود که پیشرفت سریع
دارد. این دلتا از زمان شروع دوران چهارم زمین‌شناسی هر هفتاد
سال حدود یک میل (= ۱۸۵۲ متر) در خلیج فارس، پیشرفت کرده
است. علت اصلی این پیشرفت، عمق کم و عرض محدود خلیج
می‌باشد، زیرا در این قسمت از خلیج فارس جریان دریایی و طوفان
شدید وجود ندارد تا گل و لای حاصل از رودخانه‌ها را جابه‌جا کند.^{۳۱}
بنابراین رسوب رودخانه‌ها به تدریج ته‌نشین شده و خلیج را پر
کردند و دلتای کنونی رودخانه‌ی کارون و اروندرود را تشکیل دادند.

مصی آن حدود ۶ کیلومتری شمال شرقی خرمشهر و در حدود "سابله"
به شرح زیر شروع می‌شود:

۱- رود گینه

رود گینه یا شط‌القدیمی، از نزدیک سابله جدا شده به
خورموسی می‌ریزد و ظاهراً قدیمی‌ترین شعبه و مجرای کارون است.^{۲۶}

۲- رود کور

رود کور یا شط‌الاعمی *Satto'lamā* که غالباً مجرای آن
را گل و لای پر و کور می‌کند، از سابله که ابتدای دلتای کارون است،
جدا می‌شود و در خورسلیج *Silzil* گسترش پیدا می‌کند، نام آن
را به مناسبت واقع بودن شهر قدیم قیان در نزدیک آن "شط‌قیان"
سیر گفته‌اند.^{۲۷}

۳- بهممشیر

بهممشیر یا بهمشیر، شاخه‌ای از رود کارون است که در حدود
۱۵ کیلومتری سابله از رود کارون جدا شده و بر آب‌ترین دهانه‌ی
کارون است، از طریق خور بهممشیر به خلیج فارس می‌ریزد.^{۲۸}
جغرافیانویسان دوره‌ی اسلامی بهممشیر را "دجیل" *Dozayl* "بسی
دجله‌ی کوچک هم گفته‌اند.

مصوب رود کارون در زمان حمله امرا ب ایران ، بین
روستاهای حصن مهدی (کنار کارون) و بیان (کنار دجله) که
محوه‌ی نمک‌زاری بود قرار داشت ، و در سده‌ی دهم میلادی مسیری
بوده که کرزن تحت عنوان " کارون العصاب " *Karun' Lamiah*
ذکر کرده است . با این حال لرد کرزن ، بهمنشیر را مصب اصلی و
طبیعی کارون دانسته است ۳۲ .

در حال حاضر رود کارون به دو شعبه تقسیم می‌شود که یک
شعبه‌ی آن به نام بهمنشیر تقریباً موازی با اروند رود جریان یافته
به خلیج فارس می‌ریزد ، و دیگری به نام کارون از خرمشهر عبور
کرده داخل اروند رود می‌شود ۳۳ .
ادامه دارد

پیوسته

- ۱- مرکز آمار ایران ارتفاع مرکز خوزستان را از سطح دریا ، ۱۸ متر ذکر
نموده است (سالنامه‌ی آماري ۱۳۶۵ ، صفحه ۷) .
- ۲- در دایرة‌المعارف فارسی طول رود کارون ۸۵۰ کیلومتر ذکر
گردیده است (جلد دوم ، صفحه ۲۱۳۳) .
- ۳- دکتر ربیع بدیعی ۶۲۸ متر مکعب آب در شانیه برآورد کرده
است (جغرافیای مفضل ایران ، جلد اول ، صفحه ۱۶۲) .
- ۴- ظاهرآ در قدیم ملتقای رود دز با رود کارون در جنوب بند قهر
بوده و شاید زمانی به رود گرخه می‌ریخته است .
- ۵- طول کارون از بند قهر تا اهواز ۷۴ کیلومتر است .

منابع

- جیبی ، تهران ، ۱۳۵۶ ، صفحه ۲۱۳۳ .
- ۱- (مرزهای ایران : مهندس محمدعلی مخبر ، چاپخانه‌ی
گیهان ، تهران ، ۱۳۲۲ ، صفحه ۱۱۱) .
- ۲- (جغرافیای نظامی ایران ، خوزستان : سر تیپ علی رزم‌آرا ،
چاپ ارتش ، تهران ، ۱۳۲۰ ، صفحه ۱۰) .
- ۳- (ایران و قضیه‌ی ایران ، جلد دوم : لرد کرزن ، ترجمه‌ی
وحید مازندرانی ، بنگاه ترجمه و نشر کتاب ، تهران ، ۱۳۵۰ ، صفحه
۳۸۲) .
- ۴- (جغرافیای مفضل ایران ، جلد اول : دکتر ربیع بدیعی ،
اقبال ، تهران ، ۱۳۶۲ ، صفحه ۱۶۲) .
- ۵- (شناسنامه‌ی جغرافیای طبیعی ایران ، صفحه ۴۳) .
- ۶- (فرهنگ جغرافیای ایران ، جلد دهم : سازمان جغرافیایی
کشور ، چاپ ارتش ، تهران ، ۱۳۳۲ ، صفحه ۱۶۲) .
- ۷- (گذری به چهارمحال و بختیاری : دفتر مخصوص فرح
پهلوی ، شرکت است ، تهران ، خرداد ۱۳۵۶ ، صفحه ۲۳۲-۲۶۰) .
- ۸- (مرزهای ایران ، صفحه ۱۱۰ و ایران و قضیه‌ی ایران ،
جلد دوم ، صفحه ۳۸۲) .
- ۹- (ایران و قضیه‌ی ایران ، جلد دوم ، صفحه ۳۸۳) .
- ۱۰- (جغرافیای مفضل ایران ، جلد اول : دکتر مسعود گیهان ،
چاپ مجلس ، تهران ، ۱۳۱۰ ، صفحه ۷۶) .
- ۱۱- (جغرافیای نظامی ایران : احمد احتسابیان ، چاپ ارتش ،
تهران ، حدود سال ۱۳۱۵ ، صفحه ۱۴۵) .
- ۱۲- (دایرة‌المعارف فارسی ، جلد دوم ، صفحه ۲۱۳۳) .
- ۱۳- (تاریخ جغرافیای خوزستان : سید محمدعلی امام شوشتری ،
امیرکبیر ، تهران ، ۱۳۳۱ ، صفحه ۴۱) .
- ۱۴- (گزارش عمومی مطالعات مقدماتی راههای فرعی و روستایی
ایران ، صفحه ۱۸) .
- ۱۵- (شناسنامه‌ی جغرافیای طبیعی ایران ، صفحه ۴۱) .
- ۱۶- (نگاهی به خوزستان ، صفحه ۲۳۹-۲۳۱) .
- ۱۷- (جغرافیای نظامی ایران ، احتسابیان ، صفحه ۱۳۶) .
- ۱۸- (دایرة‌المعارف فارسی ، جلد دوم ، صفحه ۲۱۳۳) .
- ۱۹- (رساله‌ی تحقیقات سرحدیه : میرزا سید جعفرخان مهندس
باشی (مشیرالدوله) ، به اهتمام محمد مشیری ، بنیاد فرهنگ ایران ،
تهران ، تابستان ۱۳۴۸ ، صفحه ۵۵) .
- ۲۰- (دایرة‌المعارف فارسی ، جلد دوم ، صفحه ۲۱۳۳) .
- ۲۱- (ایران‌شناسی ، جلد اول ، صفحه ۳۲۱) .
- ۲۲- (تذکره‌ی جغرافیای تاریخی ایران : استادباز تولد ، ترجمه‌ی
حمزه سردادور (طالب زاده) ، چاپ اتحادیه ، تهران ، بهمن ۱۳۰۸ ،
صفحه ۲۴۵) .
- ۲۳- (خاطرات گاوشبای باستان‌شناسی شوش : مادام ژان دپالا فوآ ،
ترجمه‌ی ایرج فرهوشی ، انتشارات دانشگاه تهران ، ۱۳۵۵ ، صفحه ۵۲) .
- ۲۴- (تذکره‌ی جغرافیای تاریخی ایران ، صفحه ۲۴۶) .

- ۱- (سالنامه‌ی آماري ۱۳۶۵ ، مرکز آمار ایران ، تهران ، ۱۳۶۶ ،
صفحه ۳۰) .
- ۲- همان مأخذ ، صفحه ۷ .
- ۳- شناسنامه‌ی جغرافیای طبیعی ایران : مهندس عباس جعفری ،
گیاهشناسی ، تهران ، ۱۳۶۳ ، صفحه ۱۸) .
- ۴- نگاهی به خوزستان : ایرج افشار سیستانی ، نشر هنر ،
تهران ، بهار ۱۳۶۶ ، صفحه ۴۰۵) .
- ۵- احسن التقاسیم فی معرفة‌الاقالیم ، جلد دوم : ابوهیدالد
محمدبن احمد مقدسی ، ترجمه‌ی دکتر علینقی منزوی ، شرکت مولفان
و مترجمان ایران ، تهران ، اسفند ۱۳۶۱ ، صفحه ۶۰۲) .
- ۶- شناسنامه‌ی جغرافیای طبیعی ایران ، صفحه ۴۳) .
- ۷- ایران‌شناسی ، جلد اول : گیبسون علی یونسکو در ایران ، چاپ
دانشگاه ، تهران ، ۱۳۲۲ ، صفحه ۵۷) .
- ۸- گزارش عمومی مطالعات مقدماتی راههای فرعی و روستایی
ایران : مهندسین مشاور طالقانی - دفتری ، تهران ، بهمن ۱۳۲۵ ،
صفحه ۱۸) .
- ۹- (دایرة‌المعارف فارسی ، جلد دوم : شرکت سهامی کتابهای